

SOCIAAL KAPITAAL, LEVENSBESCHOUWELIJKE BETROKKENHEID EN MAATSCHAPPELIJKE INTEGRATIE IN BELGIË

Jaak Billiet*

INLEIDING

Deze studie onderzoekt op een empirische wijze het verband tussen levensbeschouwelijke betrokkenheid en een aantal houdingen die gunstig zijn voor maatschappelijke integratie vanuit het perspectief van sociaal kapitaal. De onderzoeksvraag die voorligt is de volgende: is het actief deelnemen aan levensbeschouwelijke of aan waardenbetrokken organisaties gunstig voor ontwikkelen van houdingen die bevorderlijk zijn voor maatschappelijke integratie. Het is vanzelfsprekend niet mogelijk om een empirisch antwoord te geven op deze brede theoretisch vraag. Empirisch, en dus noodzakelijk beperkter geformuleerd, luidt deze vraag als volgt: heeft de actieve deelname van individuen aan levensbeschouwelijke of waardenbetrokken organisaties in België, in de context van een empirisch model waarin gecontroleerd wordt voor de andere relevante predictoren (of co-varianten), een 'gunstig' netto effect op een aantal indicatoren die betrekking hebben op het verstevigen van het democratisch gehalte van de samenleving? Maatschappelijke integratie wordt in deze studie beperkt tot het onderhouden van waarden en attitudes die bevorderlijk zijn voor de legitimiteit en het functioneren van een democratische samenleving. Meer in het bijzonder gaat het om attitudes en oriëntaties die verband houden met het vertrouwen tussen bevolkingsgroepen, met belangstelling voor de politiek en met politieke machteloosheid.

In vroegere studies vinden we aanwijzingen dat de levensbeschouwelijke betrokkenheid samengaat met maatschappelijke houdingen die betrekking hebben op de integratie van etnische minderheden. Zo werd het verband nagegaan tussen de mate van kerkelijke betrokkenheid en etnocentrisme (Billiet en Carton, 1992; Billiet, Carton en Eisinga, 1995; Billiet, 1993; 1995a). De in deze studies waargenomen

geringe gevoeligheid bij de kerkse katholieken voor sommige aspecten van ethnocentrisme, samengaande met een geringere mate van utilitair individualisme en een geringer wantrouwen in anderen en in de toekomst, werd toen aan de socialisatie binnen de zgn. sociaal-culturele christenheid (1) en aan de integratieve kracht van maatschappelijke verbanden toegeschreven. Dat laatste werd ook als verklaring gegeven voor de, althans in 1991, geringe kans op stemmen voor het Vlaams Blok bij de Vlaamse katholieken (Billiet, 1995b).

Deze verklaring berust op een aanvaardbare interpretatie die echter niet rechtstreeks empirisch kon gestaafd worden. Een alternatieve verklaring die betrekking heeft op de invloed van traditionele christelijke geloofsopvattingen over God en de zin van het leven, werd verworpen omdat dit geloof noch een rechtstreeks noch een onrechtstreeks effect bleek te hebben op de verschillende componenten van ethnocentrisme (2) (Billiet, Carton en Eisinga, 1995: 102). De sociale basis van de voorgestelde verklaring, socialisatie en maatschappelijke inbedding, zal nu belicht worden in de context van het concept 'sociaal kapitaal' (Coleman, 1990; Putnam 1995). Daardoor wordt de verklaring ook binnen een breder theoretisch kader geplaatst. Er wordt onderzocht in hoever de verbondenheid met andere levensbeschouwelijke strekkingen (in casu de vrijzinnigheid) of met verenigingen die niet tot de christelijke zuil behoren, een gelijkaardig effect heeft. Indien deze vraag bevestigend beantwoord wordt, zal een meer algemene verklaring moeten gezocht worden omdat de zgn. 'sociaal-culturele christenheid' vanzelfsprekend geen kenmerk is van vrijzinnigen of van verenigingen buiten het georganiseerd katholicisme. Het concept 'sociaal kapitaal' kan elementen van een meer algemene verklaring aanvoeren.

Naast het zich bedreigd voelen door etnische minderheden zullen in deze studie nog andere indicatoren van maatschappelijke *desintegratie* onderzocht worden, met name de mate waarin men een racistische ideologie aankleeft, de mate van utilitair individualisme, het gebrek aan bereidheid om te gaan stemmen indien er geen stemplicht zou zijn, de mate van politieke machteloosheid en een geringe mate van politieke interesse. Wij verwachten dat ook deze indicatoren zullen variëren met de kerkelijke of levensbeschouwelijke betrokkenheid, en wel in die zin dat een grotere betrokkenheid bij levensbeschouwelijke groeperingen maatschappelijke integratie bevordert of desintegratie afremt.

De relatie tussen kerk en maatschappij wordt hier niet op een institutionele wijze en ook niet op het macro- of meso-niveau bestudeerd alhoewel dat natuurlijk zou kunnen en ook zinvol zou zijn. Hier wordt gekozen voor een microperspectief, met name een onderzoek naar de impact van de levensbeschouwelijke betrokkenheid van individuen op hun maatschappelijke houdingen. Binnen zulk perspectief zijn de onderzoeksgegevens afkomstig uit grootschalige surveys in België bruikbaar.

Deze bijdrage is als volgt opgebouwd: eerst wordt bondig het begrip 'sociaal kapitaal' toegelicht en wordt aangetoond dat dit bruikbaar is als kader om deze empirische studie op niveau van maatschappelijke houdingen van individuen aan op te hangen. Vervolgens worden de methode, de gegevens en de meetinstrumenten (schalen) voorgesteld. Daarin wordt uitgelegd waarom, en tot op welke hoogte, elke van de schalen als indicator voor maatschappelijke (des)integratie in de vermelde betekenis kan beschouwd worden. Daarna komen de voornaamste onderzoeksbevindingen en volgt een bespreking en besluit.

1. SOCIAAL KAPITAAL EN LEVENSBESCHOUWELIJKE BETROKKENHEID

De uitgebreide aandacht in de sociale wetenschappen voor de ontwikkeling van sociaal kapitaal is ingegeven door de veronderstelde relatie tussen niveaus van sociaal kapitaal en daaruit voortvloeiende collectieve uitkomsten. Enerzijds zou een hoog niveau van sociaal kapitaal van cruciaal belang zijn voor een sterkere economische ontwikkeling en een grotere efficiëntie van de politieke instellingen. Anderzijds zouden verschijnselen zoals gezinsdesintegratie, uitval uit het onderwijs, stads-criminaliteit, delinquentie, en dergelijke verklaard worden door de erosie van sociaal kapitaal (Fukuyama, 1995; Smith et al., 1995; Macmillan, 1995). Verschijnselen zoals rechts-extremisme (Hagan et al., 1995), het falen van het beleid (Wilson, 1993), en de verzwakking van politieke performantie van regionale overheden (Putnam, 1993) worden verbonden met een vermindering van sociaal kapitaal.

Wat verstaat men onder sociaal kapitaal? Dit concept heeft geen betrekking op één enkele entiteit, het gaat om een geheel van entiteiten die een bepaalde functie vervullen. Sociaal kapitaal wordt dus functioneel gedefinieerd (Coleman, 1990: 202). Het gaat om aspecten van sociale relaties (of structuren) die maatschappelijke activiteiten (samenwerking) van de individuen binnen die relaties vergemakkelijken (zie ook Putnam, 1993: 167). Aspecten van sociale relaties (of structuren) die een doelgerichte samenwerking bevorderen zijn o.m. wederzijdse verplichtingen en verwachtingen, beschikbare informatie, normen en (positieve en negatieve) sancties, gezagsrelaties, adequate en doelgerichte sociale organisatie (Coleman, 1988: 306-313), of ook nog normen van wederkerigheid, burgerlijke inzet, en sociaal vertrouwen (Putnam, 1995: 67). Met deze omschrijving komt het concept dicht in de buurt van de zogenaamde *communitarians* die zich afzetten tegen het utilitair individualisme dat het eigenbelang benadrukt ten koste van burgerlijke plichten (Bellah et al., 1985; 1991; Etzioni, 1993).

In zijn studie over het functioneren van de democratie in Italië gebruikt Putnam het concept 'sociaal kapitaal' op de eerste plaats als een kenmerk van bestuurlijke entiteiten, zoals regio's (Putnam, 1993: 167). De densiteit van netwerken van verenigingen is een belangrijke indicator voor het bestaan van sociaal kapitaal op het

niveau van zulke entiteiten. Hij verbindt daarbij het concept 'sociaal kapitaal' uitdrukkelijk met een geheel van burgerlijke deugden. Een 'deugdelijke burger' is iemand met belangstelling voor politieke kwesties, iemand die met de 'gemeenschap' verbonden is via het lidmaatschap van verenigingen waarin kwaliteiten zoals samenwerking, onderling vertrouwen en tolerantie voor uiteenlopende standpunten, aangekweekt worden. Burgerdeugd verschijnt hier m.a.w. als een manifestatie op van sociaal kapitaal op individueel niveau (Cusack, 1998: 398). Indien de burgers elkaar vertrouwen zullen zij gemakkelijker tot de samenwerking komen die nodig is om maatschappelijke activiteiten te coördineren. Indien zij zich aangesproken voelen door de norm van veralgemeende wederkerigheid, dan zal het gemakkelijker zijn om sommige dilemma's van collectieve actie op te lossen. Actieve participatie aan het verenigingsleven bevordert het onderling vertrouwen en de zin voor samenwerking (Putnam, 1993: 170-172). Reeds de hoofdtitel van Putnam's werk "*Making Democracy Work*" (1993), maakt duidelijk dat sociaal kapitaal verband houdt met het functioneren van democratische samenlevingsvormen.

Het moet onderstreept worden dat deze verschillende aspecten, vertrouwen, wederkerigheid en sociale netwerken als interdependent beschouwd worden. Precies door deze interdependentie wordt sociaal kapitaal geproduceerd en gereproduceerd (Putnam, 1993: 171). Wederzijds vertrouwen ontstaat uit de norm van veralgemeende wederkerigheid en uit het functioneren in netwerken van burgerlijk engagement. Als er vertrouwen is dan zal men gemakkelijker samenwerken en samenwerking bevordert dan weer het vertrouwen. De kennis dat het vertrouwen niet zal misbruikt worden is op z'n beurt bevorderlijk voor het vestigen van de veralgemeende norm van wederkerigheid. Dit vergemakkelijkt coöperatieve deelname aan sociale netwerken hetgeen dan weer een weerslag heeft op de norm (Putnam, 1993: 176). In tegenstelling tot fysisch kapitaal breidt sociaal kapitaal uit door het te gebruiken (Putnam, 1993: 170).

Uit het voorgaande is duidelijk geworden dat sociaal kapitaal op niveau van de individuen (micro niveau) bestudeerd kan worden (Brehm & Rahn, 1996). Indien deze keuze gemaakt wordt dan kan de performantie van bestuurlijke entiteiten niet rechtstreeks als te verklaren variabele gebruikt worden. Het is echter wel mogelijk om de samenhang tussen verschillende individuele manifestaties van sociaal kapitaal, zoals deze door Putnam verondersteld worden, te onderzoeken. Men kan nagaan in hoeverre de conceptueel veronderstelde samenhang tussen enerzijds de participatie binnen sociale netwerken en anderzijds sommige maatschappelijke houdingen, empirisch waarneembaar is. De aanwezigheid van 'sociaal kapitaal' op het individueel niveau kan beschouwd worden als een voorwaarde voor een betere performantie van bestuurlijke entiteiten, maar onderzoek naar dit laatste valt buiten het bestek van deze studie.

Wat heeft sociaal kapitaal met levensbeschouwelijke betrokkenheid te maken? Laten we eerst even verduidelijken wat in deze studie onder levensbeschouwelijke

betrokkenheid verstaan wordt. We onderzoeken twee aspecten, vooreerst de mate van kerkelijke of levensbeschouwelijke betrokkenheid in strikte betekenis (geloofs-overtuiging en kerkelijke praktijk), en tevens de actieve betrokkenheid bij verenigingen met een levensbeschouwelijke of ideologische kleur, waaronder de christelijke verenigingen. In de twee gevallen gaat het hier duidelijk om een inbedding in interactienetwerken of sociale verbanden die gekenmerkt zijn door een waardenbetrokkenheid. Welnu, dit soort coöperatieve en op waarden betrokken verbanden worden geacht de functies van sociaal kapitaal op een eminente wijze te kunnen vervullen (Putnam, 1995: 67-69), ondermeer omdat ze voor de individuen een buffer kunnen vormen tegen de atomizatie en sociale desintegratie van de massasamenleving. Dit thema vinden we reeds terug bij grondleggers van de sociologie in vorige eeuw, zoals Durkheim en Tönnies. Volgens Putnam (1995: 73), die zich daarbij beroept op de gegevens uit de *World Values Survey* van 1991 (3), zouden leden van verenigingen meer dan anderen vertrouwen hebben in anderen en meer deelnemen aan het politieke leven. Dit laatste werd reeds aangetoond in verscheidene studies (o.m. Almond & Verba, 1963; Olsen, 1972; Verba, Schlozman & Brady, 1995; Parry, Moysers & Day, 1992).

Het is niet zo eenvoudig om op een niet vooringenomen wijze aan te tonen dat het actief betrokken zijn bij verenigingen wel degelijk van invloed is op de maatschappelijke houdingen zoals gezamenlijkheid en vertrouwen, of op politieke participatie. Daarvoor is het nodig dat de samenhang uitgezuiverd wordt van het effect van andere variabelen zoals opleiding, leeftijd, sociale status en mate van verstedelijking van de woonomgeving.

Een andere moeilijkheid heeft betrekking op de aard van de verenigingen. Men kan zich ideologische verenigingen voorstellen die het eigenbelang van de groepsleden als enig objectief vooropstellen, of die zelf gericht zijn op de vernietiging van de democratie. Zulke verenigingen worden duidelijk niet bedoeld in het discours over sociaal kapitaal. Maar zo eenvoudig ligt het niet. Het is immers niet vanzelfsprekend dat lidmaatschap van levensbeschouwelijke of ideologisch gekleurde sociaal-culturele verenigingen de samenwerking met, of het vertrouwen in 'andersdenkenden' zou bevorderen. Studies van de verzuiling in de decennia vóór 1970 wijzen veeleer op beperkte contacten tussen de leden van zulke organisaties, op wantrouwen tegenover 'anderen', en op conflicten. Binnen de zgn. overlegdemocratie was er uitsluitend samenwerking op het niveau van de elites aan de top van de organisatie-netwerken en de politieke partijen. De achterban werd zoveel mogelijk gescheiden van 'anderen' gehouden. Precaire evenwichten werden bevroren in pacts om zo de blijvende spanningen onder controle te houden (Huyse, 1970; Billiet, 1984). In zekere zin zouden de op pacificatie gerichte strategieën uit die periode als 'sociaal kapitaal' beschouwd kunnen worden.

Momenteel is onze voorstelling over de op maatschappelijke integratie gerichte kenmerken van de verenigingen in het zgn. middenveld veranderd. Er wordt gere-

fereerd aan activiteiten binnen verenigingen die bevorderlijk kunnen zijn voor het verhogen van politieke kennis en politieke interesse, het samenwerken met anderen en mobiliseren rond maatschappelijke thema's (bijvoorbeeld ontwapening, zorg voor de leefomgeving en rechten voor etnische minderheden), het aanprijzen van burgerlijke deugden (solidariteit). We mogen alvast aannemen dat er zowel vanuit theoretisch oogpunt (sociaal kapitaal) als op grond van onderzoeksgegevens voldoende argumenten zijn om een positief effect van levensbeschouwelijke betrokkenheid op indicatoren van maatschappelijke integratie als hypothese voorop te stellen.

2. DATA EN MEETINSTRUMENTEN

Deze studie maakt gebruik van de gegevens van het survey over ethnocentrisme uit 1989 bij de Belgische bevolking tussen 18 en 75 jaar ($N=1.585$) en van het groot-schalig verkiezingsonderzoek dat in 1991-92 voor het eerst in België werd gehouden ($N=4.510$). Deze onderzoeken werden uitgevoerd via face-to-face interviews bij toevallig gekozen respondenten (zie Billiet, Carton & Huys, 1990; ISPO/PIOP, 1995).

Zes voldoende betrouwbare attitudeschalen verspreid over de twee onderzoeken, kunnen beschouwd worden als indicatoren van de houdingscomponent van 'sociaal kapitaal' omdat ze verband houden met het wederzijds vertrouwen tussen burgers en politici, en met politieke belangstelling. Indien het wederzijds vertrouwen ontbreekt, men zich bedreigd voelt door de aanwezigheid van inwijkelingen die men bovendien als minderwaardig beschouwt, en indien men slechts een geringe belangstelling heeft voor de politiek omdat men niet gelooft dat de democratie goed functioneert, dan is dat niet gunstig voor het vestigen van normen van wederkerigheid en evenmin voor de samenwerking. Het is in die betekenis dat de term 'sociale desintegratie' hier gebruikt wordt. We zullen nu elk van deze houdingen bespreken. De informatie over de constructie, de meetgeldigheid en de betrouwbaarheid van de schalen is opgenomen in Bijlage.

Anomie in de betekenis van Srole (1956) werd duidelijk bedoeld als indicatie voor sociale desintegratie. De oorspronkelijke schaal bevat vijf componenten: politieke machteloosheid, d.i. het gevoel dat de leiders geen rekening houden met de noden van de bevolking; de maatschappelijke machteloosheid, d.i. de perceptie van de maatschappij als onvoorspelbaar en ordeloos; wantrouwen in toekomst dat wordt ingegeven door de ervaring van achteruitgang; de overtuiging dat het leven betekenisloos geworden is omdat geen (effectieve) geïnternaliseerde normen en waarden meer bestaan; sociaal isolement of het gevoel niet (meer) ondersteund te worden door betrouwbare sociale relaties. In de hier gebruikte schaal ($\alpha=.76$) wordt het politieke aspect weggelaten omdat het item, samen met andere uitspraken, een aparte dimensie vormt (politieke aliënatie). Het gebrek aan vertrouwen in de toekomst wordt gemeten door de sterke bewering dat het onverantwoord is om nog

kinderen op de wereld te zetten. Dit item refereert indirect ook aan de (on)zin van het leven, maar deze component wordt hier niet apart gemeten. De maatschappelijke machteloosheid (onvoorspelbaarheid) is aanwezig in de uitspraak dat men vooral geluk moet hebben om een beter bestaan te krijgen. De sociale isolatie wordt uitgedrukt in de bewering dat men tegenwoordig niet meer weet wie men nog kan vertrouwen, en door de ervaring dat de meeste mensen tegenvallen wanneer men ze beter leert kennen. De hier gemeten oriëntatie die vooral de betekenis van wantrouwen in anderen en in de toekomst uitdrukt, werd gemeten in het onderzoek over etnocentrisme uit 1989 (4).

De tweede duidelijke indicatie van potentiële maatschappelijke desintegratie is het zogenaamde *utilitair individualisme*, d.i. een gerichtheid op het onbelemmerd nastreven van de persoonlijke (materiële) belangen en succes zonder daarbij rekening te houden met anderen. De schaal meet niet alleen een persoonlijke oriëntatie maar (impliciet) eveneens het eerder cynisch beeld dat men over de samenleving heeft, waarbij wordt aangenomen geld en macht het enige is wat telt in de samenleving (Elchardus en Heyvaert, 1990; Waage, 1998: 339). We menen te mogen aannemen dat deze oriëntatie niet gunstig is voor samenwerking rond doelstellingen die niet direct op het eigenbelang gericht zijn, en ook niet voor het onderling vertrouwen omdat wordt aangenomen dat in de relaties met anderen het verwerven van eigen voordelen de verborgen drijfveer is. In onze schaal ($\alpha = .71$) correleert de bewering dat het nastreven van het persoonlijk succes is belangrijker dan te zorgen voor een goede verstandhouding met je medemensen, het sterkst met de achterliggende latente variabele.

Het zich sterk *bedreigd voelen* door de aanwezigheid van bepaalde bevolkingsgroepen in de samenleving die men als zondebok voor het slecht functioneren van het bestel ervaart kan eveneens beschouwd worden als indicatie van een gebrekkige integratie. Deze oriëntatie die een klimaat van wederzijds wantrouwen voedt, is immers niet bevorderlijk is voor de integratie en participatie van nieuwkomers, met name de etnische minderheden die zich hier blijvend kwamen. Deze houding werd gemeten door een aantal beweringen die het zich bedreigd voelen uitdrukken in de domeinen van sociale zekerheid, de werkgelegenheid, de huisvesting, de cultuur en de politiek. De interne consistentie van deze schaal is opvallend hoog ($\alpha = .88$) hetgeen er op wijst dat deze verschillende aspecten van het zich bedreigd voelen duidelijk één achterliggend concept meten.

Een *racistische* ideologie, hier opgevat als gevoelens van superioriteit m.b.t. het eigen volk, minderwaardigheid van anderen en het verwerpen van vermenging met andere volkeren is evenmin bevorderend voor integratie binnen een multiculturele pluralistische samenleving omdat etnische minderheden niet alleen als een bedreiging voor de eigen situatie worden gezien maar bovendien als minderwaardige wezens. Indien zulke houding ruim verspreid zou zijn (wat niet het geval is), dan scheidt dit een gunstig klimaat om ongelijke rechten en zelfs geweld te legitimeren.

De schaal heeft eveneens een hoge interne consistentie ($\alpha = .87$), ze correleert weliswaar sterk met de vorige ($r = .69$) maar is er niet toe te herleiden. Het gaat zowel theoretisch als empirisch, volgens de geteste meetmodellen, om twee verschillende concepten.

Het gevoel van *machteloosheid op politiek vlak* kan beschouwd worden als een indicator voor desintegratie in de daaraan door ons gegeven betekenis omdat zo'n houding de legitimiteit van de democratie aantast. De items die het sterkst met de schaal, correleren beweren dat verkiezingen geen zin hebben omdat de politici toch geen rekening houden met de wensen van de gewone burgers. De volledige schaal is voldoende consistent ($\alpha = .76$). Burgers die van oordeel zijn dat zij geen enkele invloed hebben op de politieke besluitvorming, of die van oordeel zijn dat de politici geen belangstelling hebben voor wat de bevolking bezig houdt, kunnen gemakkelijk onverschillig worden op politiek gebied, of hun toevlucht nemen tot niet-democratische middelen. Dit wantrouwen in de politieke partijen is nogal wijdverspreid in de bevolking. Dit kan wijzen op een kritisch ongenoegen tegenover de feitelijke gang van zaken zonder daarom het geloof in de democratie te verliezen. Onze meting van politieke machteloosheid is bijgevolg geen ondubbelzinnige indicator voor desintegratie. Het is in principe mogelijk dat een sterk ongenoegen tegenover het feitelijke politiek reilen en zeilen tot een mobilisatie in de richting van meer democratie aanleiding geeft, zoals met de Witte Beweging het geval is (Walgrave & Rihoux, 1997). Onze gegevens dateren van 1992, dit is lang vóór het ontstaan van de Witte Beweging. De schaal correleert zo sterk met de andere indicatoren van maatschappelijke desintegratie dat we mogen aannemen dat ze feitelijk als indicator voor sociale desintegratie kan fungeren.

Een zesde, dit keer positieve, indicator van integratie is de zgn. *politieke interesse* (Van Deth, 1992). Deze wordt gemeten door vragen over het volgen van politiek nieuws en duiding via de media, en het graag deelnemen aan gesprekken over politiek. Wij weten dat deze houding bevorderlijk is voor het verwerven van politieke kennis (Wittebrood, 1992; Cambré et al., 1995) en dat ze bijgevolg een beter functioneren in een democratisch bestel toelaat. Een zekere mate van kennis is noodzakelijk om de democratische rechten op een adequate wijze uit te oefenen. Omgekeerd is het totaal ontbreken van enige politieke interesse niet gunstig voor politieke participatie. In gespiegelde vorm meten deze items het gebrek aan politieke belangstelling. Deze schaal is minder intern consistent dan de andere schalen ($\alpha = .63$).

Naast deze zes attitudes werd nog een vraag gesteld over de bereidheid om nog te gaan stemmen indien dit niet meer verplicht zou zijn. Het voornemen om *nooit te gaan stemmen* indien dit vrij zou gelaten worden wijst op, zoals de politieke machteloosheid, op een geringe mate van vertrouwen in de democratie.

De structurele component van 'sociaal kapitaal' heeft betrekking op de actieve betrokkenheid bij activiteiten en verenigingen van levensbeschouwelijke aard. Twee aspecten van *levensbeschouwelijke betrokkenheid* werden onderzocht: de levensbeschouwelijke identificatie gecombineerd met de *mate van kerkelijke praktijk* resulteert in een variabele met zes categorieën: geen levensovertuiging, vrijzinnig, niet-katholiek gelovig, randkerkelijk (marginaal katholiek), kerkelijk (nog enige mate van betrokkenheid die zich uit in het bijwonen van rituelen op de voornaamste kerkelijke feestdagen) en kerks katholiek (regelmatige kerkelijke praktijk). Bij gebrek aan andere informatie wordt deze variabele als een proxy variabele voor participatie aan levensbeschouwelijke activiteiten gebruikt.

Het tweede aspect heeft betrekking op de actieve deelname aan het *verenigingsleven* dat in Vlaanderen vaak levensbeschouwelijk of ideologisch gekleurd is. Het gaat hier niet om het actief lidmaatschap van vakbonden of beroepsorganisaties. Er werd alleen rekening gehouden met verenigingen waaraan men op vrijwillige basis participeert. Deze variabele heeft vier categorieën: actieve betrokkenheid bij christelijke verenigingen; actieve deelname aan andere levensbeschouwelijke, ideologische gekleurde, of pluralistische verenigingen; actieve betrokkenheid bij verenigingen zonder enige levensbeschouwelijke of ideologische referentie (sport, ontspanning, cultuur); geen actief lidmaatschap van deze verenigingen. Bij de tweede categorie ('andere verenigingen') vormen de aangeslotenen bij zgn. pluralistische verenigingen de meerderheid, met ondermeer de 'nieuwe sociale bewegingen'. Deze variabele kan zeker scherper gemeten worden maar de gegevens laten dit niet toe, we komen daar in het besluit nog op terug.

Zoals reeds gezegd moet worden nagegaan of deze aspecten van levensbeschouwelijke betrokkenheid van invloed zijn op de geschetste indicatoren van integratie, uitgezuiverd van andere invloeden. Daarom worden in de analyses steeds de volgende variabelen mee opgenomen: de taal van de respondenten (Nederlandstaligen en Franstaligen), het genoten onderwijs, de beroepssituatie, de leeftijd (als indicator voor het behoren tot generaties) en de sekse.

Bij zes van de zeven te verklaren variabelen die als quasi-metrisch kunnen beschouwd worden werd een meervoudige regressie-analyse toegepast waarbij de n klassen van de categorisch verklarende variabelen als $n-1$ dummy's gecodeerd worden en waarbij telkens een klasse als referentiecategorie fungeert (McClendon, 1994: 208). De sterkte van de relatie tussen het behoren tot een categorie van een verklarende variabele en een te verklaren variabele wordt weergegeven door de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten die uitdrukken met welke proportie de score van de te verklaren variabele toeneemt of afneemt (uitgedrukt in eenheden standaardafwijking) indien de respondent tot de beschouwde categorie behoort er niet tot de referentiecategorie, alle overige variabelen constant blijvend (McClendon, 1994: 48, 211). In één geval (bereidheid tot stemmen) is de te verklaren variabele categorisch en wordt een logistische regressie toegepast (Agresti,

1990: 303-313). De λ -parameters drukken uit met welke factor de logaritme van de kansverhouding (log odds) 'nooit/steeds' stemmen gemiddeld toeneemt wanneer de respondent behoort tot de beschouwde categorie van een verklarende variabele.

3. BEVINDINGEN

Aangezien we enkel geïnteresseerd zijn in de netto relatie tussen de twee aspecten van levensbeschouwelijke betrokkenheid en elk van de indicatoren van maatschappelijke integratie zal de bespreking van de bevindingen zich daarop toespitsen en worden de overige verklarende factoren enkel vermeld. Tabel 1 bevat de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten (β 's) m.b.t. alle verklarende variabelen, maar de aandacht gaat naar het onderste gedeelte van de tabel.

De zeven indicatoren van sociale en politieke integratie werden zo geschaald dat lage scores gunstig zijn voor integratie en hoge scores ongunstig, dit komt tot uiting in de gebruikte labels in het hoofd van de tabel. Bijgevolg wijzen negatieve β -coëfficiënten en λ 's op een afname van de negatieve invloed en deze zijn dus gunstig voor integratie; de positieve β -coëfficiënten en λ 's daarentegen wijzen op een nadelige invloed vanuit het oogpunt van maatschappelijke integratie. Als men er rekening houdt met het verschil in betekenis tussen de β 's en de λ 's dan mag men aannemen dat de effecten van dezelfde orde zijn. Onze aandacht gaat vooral naar de parameters die statistisch significant zijn op niveau .001 omdat de andere effecten te gering zijn (5). Globaal genomen kan men stellen dat de proporties verklaarde variantie van de te verklaren variabelen niet bijzonder groot zijn (tussen .17 en .28), wat wijst op niet gemeten bronnen van variantie (onbetrouwbaarheid, methode effecten en werkelijke niet waargenomen substantiële invloeden).

Uit de richting en grootte van de β 's leiden we af dat een lage onderwijsopleiding in plaats van een secundaire opleiding het meest ongunstig is voor maatschappelijke integratie, alle scores nemen beduidend toe. Daarentegen is het genoten hebben van hoger onderwijs gunstig vergeleken met secundair onderwijs. Onrechtstreeks leren deze resultaten ook dat het verschil tussen hoger en lager onderwijs voor elke indicatie aanzienlijk groot is, want het ene wijkt naar beneden en het andere naar boven af ten opzichte van de referentiecategorie. Het genoten onderwijs, een indicator van cultureel kapitaal, is de voornaamste predictor van maatschappelijke integratie.

Wat de sekse aangaat zijn de resultaten niet eenduidig. Het valt op dat mannen minder politiek ongeïnteresseerd zijn, en bijgevolg meer interesse vertonen dan vrouwen. De andere effecten van sekse zijn heel wat geringer maar toch nog beduidend. Met uitzondering van de politieke desinteresse en de stemverzuiming stijgen de scores van de ongunstige indices met toenemende leeftijd.

Tabel 1. Gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten m.b.t zeven indicaties van een maatschappelijke (des)integratie bij de Belgische bevolking van 18-75 jaar in 1989 (N=1.585) en 1991-92 (N=4.405)

<i>Predictoren</i>	<i>Gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten m.b.t.</i>						<i>λ's</i>
	<i>anomie⁺</i>	<i>zich bedreigd voelen</i>	<i>racisme</i>	<i>utilitair individualisme</i>	<i>politieke machteloosheid</i>	<i>politieke desinteresse</i>	
<i>Taal</i>							
Nederlands	.03	-.05***	.14***	.00	-.13***	.00	-.16***
Ref.: Franstalig							
<i>Opleiding</i>							
laag	.11***	.11***	.15***	.20***	.17***	.12***	.79***
hoog	-.23***	-.17***	-.15***	-.14***	-.16***	-.13***	-.94***
Ref.: midden							
<i>Beroep</i>							
handarbeid	-.02	-.00	.03*	.09***	.05**	.02	.37***
hoofdarbeid	-.08**	-.06***	-.06***	-.03	-.07***	-.05**	-.23***
Ref.: geen beroep							
<i>Sekse</i>							
man	-.08***	.02	-.06**	.07***	-.08***	-.22***	.26***
Ref.: vrouw							
<i>Leeftijd</i>	.11***	.17***	.17***	.12***	.11***	-.06***	-.00
<i>Kerkbetrokkenheid</i>							
geen levensb. vrijzinnig	.04	-.05***	-.08***	-.01	-.02	-.05	.15
andere gelovig	-.05*	-.10***	-.10***	-.06***	-.09***	-.09***	-.17
kerk. katholiek	-.05*	-.06***	-.07***	-.06***	-.03	.02	.10
kerks kath.	-.00	.01	.01	-.06***	-.04**	.00	-.12
Ref.: randkerkelijk	-.14***	-.07***	-.01	-.14***	-.09***	-.06***	-.38***
<i>Actief lidmaatschap</i>							
christ. verenig.		-.06**	-.04**	-.07***	-.05**	-.07***	-.13
andere ideologie		-.08**	-.06***	-.08***	-.10***	-.12***	-.46***
geen ideologie		-.02	-.04*	-.06***	-.06***	-.09***	.00
Ref.: geen actief lid	-.11***						
R ²	.29	.17	.22	.20	.21	.17	-

⁺ Survey uit 1989.

⁺⁺ logische regressie (de λ-parameters m.b.t. 'nooit/soms' zijn hier niet gerapporteerd).

* < .05; ** = p < .01; *** = p < .001

De ervaring van politieke machteloosheid en de kans om niet te gaan stemmen is lager bij de Vlamingen dan bij de Franstaligen. De Vlamingen voelen zich ook iets minder bedreigd door de aanwezigheid van migranten maar ze scoren beduidend hoger op de racisme schaal waarin de zuiverheid van het eigen ras en het vermijden van contacten tussen rassen centraal staan.

Wat de kerkelijke betrokkenheid aangaat ziet men dat over het algemeen degenen die beweren geen levensbeschouwelijke overtuiging aan te hangen nauwelijks verschillen van de randkerkelijken. Ze zijn alleen wat minder geneigd om zich bedreigd te voelen of om racistische denkbeelden aan te hangen in vergelijking met de randkerkelijken, maar dat effect is nogal zwak. Ook de regelmatig praktizerend katholieken en de anders gelovigen verschillen weinig van de randkerkelijken, maar de verschillen zijn ook hier in gunstige richting. De verschillen situeren zich vooral in de categorie van de vrijzinnigen en de kerkse katholieken.

Het behoren tot deze twee categorieën die duidelijk een levensbeschouwing aanhangen, ook al is deze inhoudelijk niet gelijklopend, blijkt op vrijwel alle indicatoren een beduidend maar eerder zwak gunstig effect te hebben. Al deze indicaties wijzen erop dat levensbeschouwelijke betrokkenheid inderdaad maatschappelijke desintegratie tegengaat, althans gemeten volgens de gebruikte indicaties, en dus gunstig is voor maatschappelijke integratie en politieke participatie. Kerks katholiek zijn en utilitair individualisme gaan minst van al samen.

De relatief zwakke gunstige invloed van de kerkelijke of levensbeschouwelijke betrokkenheid moet in het licht gezien worden van het actief lidmaatschap in verenigingen dat er mee in relatie staat. Indien we deze niet opnemen dan nemen de parameters voor kerkelijke betrokkenheid in omvang toe. Voor de katholieken is het alvast zo dat naast kerkelijke praktijk op zich, het actief deelnemen aan het christelijk verenigingsleven de ongunstige scores van integratie nog eens in dezelfde mate doet dalen. Maar dat geldt niet alleen voor christelijke verenigingen, ook de deelname aan verenigingen van een andere levensbeschouwelijke of is over de ganse lijn ongunstig voor desintegratie en gunstig voor integratie, dit is zelfs over de ganse lijn in iets sterkere mate het geval dan bij de christelijke verenigingen. Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat de categorie 'andere' verenigingen voor meer dan de helft bestaat uit leden van zgn. pluralistische verenigingen die gekenmerkt zijn door een hoge graad van vormingsactiviteiten. Niet toevallig heeft het scherpste verschil betrekking op politieke belangstelling. Zelfs deelname aan verenigingen waarbij de levensbeschouwing irrelevant is, vertoont nog op enkele vlakken (individualisme, politiek vertrouwen en politieke desinteresse) een gunstig, d.i. matigend effect. Het 'gunstig' effect van actieve participatie aan verenigingen heeft dus waarschijnlijk niet alleen te maken met een waardenbetrokken discours maar ook met andere aspecten van sociabiliteit. Dit alles ligt in de lijn van wat op grond van de theorie over sociaal kapitaal verwacht werd.

4. DISCUSSIE EN BESLUIT

In deze studie werd op een empirische wijze de relatie tussen twee componenten van sociaal kapitaal op individueel niveau nagegaan, enerzijds de betrokkenheid bij levensbeschouwelijke activiteiten en verenigingen, en anderzijds een set van oriëntaties die in relatie staan met maatschappelijk vertrouwen en met politieke belangstelling en die als indicaties voor het democratisch gehalte van de samenleving kunnen beschouwd worden. Het is in die betekenis dat het concept maatschappelijke integratie gebruikt werd. Laten we nog even deze indicaties overlopen. Over de vraag of kerkelijke betrokkenheid positief of negatief samengaat met *etnische vooroordelen* over gevoelens van bedreiging en met *racisme* bestaan uiteenlopende antwoorden. Verscheidene onderzoekers verwachten en vinden dat kerkelijke mensen een grote weerstand hebben tegen vreemdelingen. Anderen verwachten en vinden daarentegen minder etnocentrisme (Billiet, 1995b). De verklaringen hiervoor wijzen enerzijds op de omstandigheid dat een dogmatische en extrinsieke godsdienstigheid die, samengaande met conformisme en cultureel conservatisme, de weerstand tegen vreemdelingen in de hand zou werken, en anderzijds op de sociale integratie en de christelijke ethiek die een het afremmend effect zouden hebben op etnische vooroordelen (Eizinga e.a., 1990: 70-71). In de relatie tussen etnocentrisme en kerkelijke betrokkenheid is het vooral van belang in welk soort godsdienst en kerk men gesocialiseerd is (Griffin e.a., 1987).

In België hebben we te maken met een sociaal katholicisme. We mogen aannemen dat het discours van het zogenaamde sociaal-culturele christenheid (Billiet & Dobbelaere, 1976; Dobbelaere & Billiet, 1983) waarin de kerkse katholieken ingebed zijn het etnocentrisme tegengaat. Het discours van de sociaal-culturele christenheid verwijst immers naar medemenselijkheid, solidariteit en rechtvaardigheid. Vandaar de gunstige invloed van de deelname aan het kerkelijk leven en/of het christelijk verenigingsleven. In Vlaanderen komt dit, zoals uit vroeger onderzoek blijkt, ook tot uiting in een geringe kans om voor het Vlaams Blok te stemmen, zelfs indien men zich door de migranten bedreigd voelt (Billiet, 1995b). Er is wel een afwijking, met name het aankleven van *racistische* ideeën. Hier verschillen de kerkelijken en kerkse katholieken niet significant van de randkerkelijken, en de niet katholieken wijzen deze denkbeelden uitdrukkelijker af. Is het omdat onze ruwe meting van racisme aansluit bij het cultureel conservatisme met een uitspraak als 'zuiver houden van het eigen ras'?

De sociaal-culturele christenheid verklaart vanzelfsprekend niet waarom vrijzinnigen er minder etnische vooroordelen op nahouden in vergelijking met randkerkelijken, en waarom ongelovigen, vrijzinnigen, anders gelovigen en leden van pluralistische en andere verenigingen minder uitgesproken racistisch zijn. Hier zou men kunnen verwijzen naar een discours dat minder bestudeerd werd, maar waarin sterk de nadruk ligt op verdraagzaamheid, solidariteit en rechtvaardigheid. Het zou interes-

sant zijn om het christelijke en het vrijzinnige discours te vergelijken om zo de overeenkomsten en de verschillen na te gaan.

Het uitgesproken racisme komt procentueel veel minder voor in de bevolking dan het zich bedreigd voelen door migranten. In deze studie werd de nadruk gelegd op het (matig) gunstig effect van de levensbeschouwelijke betrokkenheid, maar dat mag niet verdoezelen dat een aanzienlijk wantrouwen tegenover de migranten bij een groot deel van de bevolking hardnekkig aanwezig blijft (Billiet & Loosveldt, 1998). Dit is een bedreiging voor de maatschappelijke integratie.

Anomie, in de betekenis van Srole (1986), wijst op wantrouwen tegenover de toekomst en tegenover anderen. Dit onzekere en wantrouwig toekomstbeeld verzwakt wanneer men kerkelijk geïntegreerd is en deelneemt aan het verenigingsleven. Dit werd ook reeds gevonden door andere onderzoekers (Lee & Clyde, 1974; Carr & Hauser, 1976; Kanagy, Willits & Crider, 1990). Na het genoten hebben van hoger onderwijs zijn dit de sterkste predictoren van een mindere mate van onzekerheid en wantrouwen. De betrokkenheid bij andere levensbeschouwelijke stromingen tot op zekere hoogte eveneens een gunstig effect.

Hetzelfde kan gezegd worden van het *utilitair individualisme* maar hierover bestaat minder onderzoek wat de empirische relatie met levensbeschouwelijke betrokkenheid aangaat. Men mag natuurlijk op basis van het christelijk en kerkelijk discours dat sterk gemeenschapsgericht is een afwijzen van utilitair individualisme verwachten, niet alleen op het niveau van het discours overigens. Gemeenschapsgerichte activiteiten zoals solidariteitsacties voor Derde Wereldlanden krijgen veel steun vanuit christelijke middens (Cambré et al., 1994). In tegenstelling tot het etnocentrisme is het wantrouwen in de toekomst en vooral het utilitair individualisme beduidend minder ruim verspreid in de bevolking. Hooguit 1/5 van de onderzochte populatie kan als uitgesproken utilitair individualistisch beschouwd worden. De bedreiging voor de maatschappelijke integratie komt dus minder van deze oriëntaties. Men moet er echter wel rekening mee houden dat het beamen van de uitspraken over utilitair individualisme onderworpen is aan een effect van sociale wenselijkheid, zodat onderschatting tot de mogelijkheden behoort.

De onzekerheid over de toekomst en het wantrouwen in anderen is ruimer verspreid en heeft in de meest uitgesproken vorm, ook in 1995, betrekking op tussen 25% en 30% van de bevolking. De bedreiging voor de maatschappelijke integratie is wat deze oriëntatie betreft dus iets groter.

Wat de politieke variabelen aangaat, *wantrouwen* en gebrekkige *interesse* in de politiek, en het *niet deelnemen* aan verkiezingen, is meer onderzoek voorhanden. De meeste studies tonen aan dat het actief deelnemen aan verenigingen, ook als deze niet strikt politiek van aard zijn, de politieke participatie bevordert (voor een overzicht zie Van Deth, 1997). Deelname aan verenigingen verbreedt de interesse, leidt

via sociale contacten tot politieke participatie, leert allerhande vaardigheden en geeft toegang tot informatie (Olsen, 1972). Onze bevindingen liggen in die lijn wat natuurlijk niet zo verwonderlijk is voor verenigingen die vaak ingebed zijn in netwerken waartoe ook politieke partijen behoren.

Reeds in 1991 was de politieke machteloosheid aanzienlijk ruim verspreid in de Belgische bevolking. Dit is nog steeds het geval in 1995 en volgens recente cijfers uit alle West-Europese landen blijkt dat België inzake vertrouwen in de democratie op de laatste plaatst staat, zelfs na Italië (European Commissie, 1997: 9). Het wantrouwen is sinds augustus 1996 nog bijzonder sterk toegenomen. Dit blijkt uit een vergelijking van het vertrouwen in de instellingen in het ISPO verkiezingsonderzoek van 1995 met het APS-survey van 1997 (VRIND, 1997: 23; Beerten e.a., 1997: 149-153). Dit is o.i. de voornaamste bedreiging voor het sociaal kapitaal dat de voorbije twee jaar ernstige schade heeft opgelopen.

Onze bevindingen die betrekking hebben op de toestand bij de aanvang van 1992 worden bevestigd in 1995. De verschillende predictoren hebben een vergelijkbaar effect op de indicatoren van (des)integratie. In het ISPO verkiezingsonderzoek van 1995 werd bijkomend een set items over het vertrouwen in de instellingen opgenomen (Beerten e.a., 1997: 149-153). In een verklaringsmodel werd 37% verklaard van de variantie in de schaal 'gebrek aan vertrouwen in de democratie' (regering, parlement, politieke partijen) meet. De voornaamste predictor is de ervaring van politieke machteloosheid ($\beta=0.57$).

Tenslotte nog dit. Er werd op gewezen dat de proportie verklaarde variantie niet bijzonder groot is, en dat het effect van de levensbeschouwelijke betrokkenheid en het verenigingsleven eerder gering is. Voor een deel kan dit te maken hebben met de wijze waarop de te verklaren variabelen gemeten zijn. Vooral de meting van het actief lidmaatschap is voor verbetering vatbaar door bijvoorbeeld na te gaan bij welke activiteiten de leden betrokken zijn. In het materiaal van deze studie werd alleen gevraagd of men actief lid is, d.i. het afgelopen jaar aan vergaderingen deelnam. Ook moet erop gewezen worden dat mensen steeds meer in andere verbanden gaan interacteren, vaak occasioneel en wisselend, maar ook bestendig in kleinere zelf gekozen informele netwerken of in grotere eenmalige activiteiten (Putnam, 1995: 71). De integratieve invloed daarvan is nog weinig onderzocht en wellicht moeten andere concepties en indicatoren van integratie uitgewerkt worden om dit te vatten. Het is verder gebleken dat, tegen de verwachting in, het actief deelnemen aan het leven van verenigingen die geen enkele levensbeschouwelijke of ideologische connotatie hebben, eveneens een integratie bevorderend effect hebben. Ook hier dient nauwkeuriger nagegaan te worden waaraan dit moet toegeschreven worden.

Zijn mensen die minder wantrouwen hebben in anderen en die minder op het louter eigenbelang ingesteld zijn, zullen wellicht vlugger geneigd om aan activiteiten van

verenigingen deel te nemen? Door de gebruikte analyse techniek kan men de indruk hebben wat wij in causale termen gesproken hebben, als zou het lidmaatschap en de participatie aan verenigingen de onderzochte oriëntaties afremmen. Het omgekeerde is evenzeer mogelijk. Het was ons vooral te doen om de studie van de netto samenhang in de betekenis 'samen variëren' zonder daaraan causale uitspraken te verbinden.

De korte maar intense opflakking van samenhangigheid ter gelegenheid van zeer emotioneel geladen gebeurtenissen rond de verdwenen en vermoorde kinderen in de nazomer van 1996 in België, en de daaropvolgende uitingen van een grondig wantrouwen in de instellingen, stemmen tot nadenken over het onder de oppervlakte van de zogenaamde geïndividualiseerde samenleving aanwezige sociaal kapitaal en over de wijze waarop sociologen dit kunnen 'meten'.

BIJLAGE: INFORMATIE OVER DE GEBRUIKTE SCHALEN

In de Vlaamse steekproef werden de schalen uit het ISPO onderzoek van 1991 gezamenlijk getest in een globaal meetmodel. Deze sets van items meten elk een ander concept. Hieronder worden voor de totale Belgische steekproef de factorladingen van de principale factoranalyse weergegeven. Onderaan elke schaal wordt melding gemaakt van het percentage verklaarde variantie in elke latente variabele (concept) door de set items, evenals een maat van interne consistentie (betrouwbaarheid) uitgedrukt in Cronbach's α . Met uitzondering van politieke interesse en de vraag over de stemplicht zijn alle items van het Likert type met vijf antwoordmogelijkheden (helemaal eens, eens, noch eens noch oneens, oneens, helemaal oneens).

Anomie (aangepaste schaal van Srole)	Lading
1. Je weet tegenwoordig echt niet meer op wie je nog kunt vertrouwen.	.52
2. De meeste mensen vallen tegen als je ze beter leert kennen.	.60
3. Om een beter bestaan te krijgen moet je vooral geluk hebben.	.80
4. Het is onverantwoord om in deze tijd nog kinderen op de wereld te zetten.	.73
Verklaarde variantie: 45%; Cronbach's $\alpha = .76$	

Gevoel van bedreiging door de migranten	lading
1. België had eigenlijk nooit gastarbeiders mogen binnenlaten.	.61
2. Migranten zijn over het algemeen niet te vertrouwen.	.72
3. Gastarbeiders zijn een gevaar voor de tewerkstelling van de Belgen.	.76
4. De gastarbeiders komen hier profiteren van de sociale zekerheid.	.89
5. Moslims zijn een bedreiging voor onze cultuur en gebruiken.	.63
6. Als het aantal arbeidsplaatsen vermindert, zou men de gastarbeiders naar hun eigen land moeten terugsturen.	.80
7. Deelname van migranten aan alle politieke activiteiten in België zou moeten verboden worden.	.74
Verklaarde variantie: 52%; Cronbach's $\alpha = .88$	

Racisme (superioriteit van eigen ras)	lading
1. We moeten er op toezien dat we ons ras zuiver houden en de vermenging met andere volkeren tegengaan.	.82
2. Alles samen genomen is het blanke ras superieur aan de andere rassen.	.76
3. Mensen van een verschillend ras hebben best zo weinig mogelijk contact met elkaar.	.81
4. Gastarbeiders moeten onder elkaar huwen.	.77
Verklaarde variantie: 62%; Cronbach's $\alpha = .87$	

Utilitair individualisme	lading
1. De mensheid, onze naasten, solidariteit... wat een onzin allemaal, iedereen moet eerst voor zichzelf zorgen en zijn belangen verdedigen.	.65
2. Omdat men altijd water bij de wijn moet doen als men met anderen omgaat, gaat men best niet te veel met anderen om.	.50
3. Wat telt zijn geld en macht, de rest zijn praatjes.	.66
4. Het nastreven van het persoonlijk succes is belangrijker dan te zorgen voor een goede verstandhouding met je medemensen.	.69
Verklaarde variantie: 39%; Cronbach's $\alpha = .71$	

Politiek wantrouwen	lading
1. Gaan stemmen heeft geen zin, de partijen doen toch wat ze willen.	.80
2. Voor mensen zoals ik is de politiek te ingewikkeld, je moet al een specialist zijn om het te gegrijpen.	.61
3. De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening.	.71
4. Er stemmen zoveel mensen bij verkiezingen dat mijn stem er niet toe doet.	.57
Verklaarde variantie: 46%; Cronbach's $\alpha = .76$	

Politieke (des)interesse	lading
1. Hoe vaak leest U het politieke nieuws in de krant? (altijd, vaak, nu en dan, zelden, nooit)	.54
2. Als U onder vrienden bent, gebeurt het dan dat U over sociale en politieke problemen discussieert?	.80
3. Wanneer U over politiek een duidelijke uitgesproken mening hebt, probeert U dan uw vrienden, familieleden of collega's voor deze mening te winnen?	.48
Verklaarde variantie: 39%; Cronbach's $\alpha = .63$	

Stemplicht

Als het stemmen voor het parlement niet meer verplicht was in België, zou U dan altijd, meestal, soms, nooit gaan stemmen, of weet U dat nog niet zeker?

NOTEN

- * Het onderzoek naar nieuwe meetinstrumenten voor het meten van maatschappelijke (des)integratie wordt uitgevoerd met de steun van het NFWO (GO 209.95) en het Bijzonder Onderzoeksfonds van de KU Leuven (OT 1994/3). De auteur dankt de drie anonieme beoordelaars die door hun kritische opmerkingen en suggesties geholpen hebben om van een aarzelende onderzoeksnota een artikel te maken.
- (1) Voor een uitvoerige behandeling van het begrip 'sociaal-culturele christenheid' verwijzen we naar Billiet en Dobbelaere 1976 en naar Dobbelaere en Billiet 1983.
- (2) Overigens werd verwacht dat traditioneel christelijk godsgeloof omwille van de relatie met autoritaire denkbeelden veeleer onrechtstreeks ethnocentrisme zou bevorderen (Scheepers e.a., 1990).
- (3) Uitgevoerd onder leiding van R. Inglehart (1994) en in voetnoot vermeld door Putnam (1995: noot 10).
- (4) Anomie werd echter wel opnieuw gemeten in het verkiezingsonderzoek van 1995.

- (5) Omwille van de grote omvang van de steekproeven zijn geringe effecten al vlug statistisch significant op α -niveau .05 en zelfs .01. Daarom gaat onze aandacht vooral naar parameters met een p-waarde kleiner is dan .001 (α -niveau van .001). Het statistisch significant zijn van een parameter op het betreffende α -niveau betekent dat men mag aannemen dat de hypothese verworpen wordt dat er geen effect is en dat de parameter bijgevolg betekenisvol van nul verschilt, met een kans gelijk aan kleiner of gelijk aan p op een verkeerde beslissing.

BIBLIOGRAFIE

- AGRESTI, A. (1990), *Categorical Data Analysis*. New York: John Wiley.
- ALMOND, G.A. & S. VERBA (1963), *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: University of Princeton Press.
- BEERTEN, R., J. BILLIET, A. CARTON & M. SWYNGEDOUW (1997), *1995 General Election Study Flanders. Codebook and Questionnaire*. Leuven: ISPO.
- BELLAH, R.N., R. MADSEN, W.M. SULLIVAN, A. SWIDLER & S. TIPTON (1985), *Habits of the Heart*. Berkeley: University of California Press.
- BILLIET, J. (1984), 'On Belgian Pillarization: changing perspectives', pp. 97-128, in: VAN SCHENDELEN, M.P.C.M. (ed.), *Consociationalism, pillarization and conflict-management in the Low Countries*. Meppel: Boom. (Themanummer van *Acta Politica*, vol 19).
- BILLIET, J. (1995a), 'Church Involvement, Individualism, and Ethnic Prejudice Among Flemish Roman Catholics', *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34 (2): 224-233.
- BILLIET, J. (1995b), 'Church Involvement, Ethnocentrism, and Voting for a Radical Right-Wing Party: Diverging Behavioral Outcomes of Equal Attitudinal Dispositions', *Sociology of Religion*, 56 (3): 303-326.
- BILLIET, J. & K. DOBBELAERE (1976), *Godsdienst in Vlaanderen: van kerks katholicisme naar sociaal-kulturele kristenheid*. Leuven: Davidsfonds.
- BILLIET, J., A. CARTON & R. HUYS (1990), *Onbekend of onbemind? Een sociologisch onderzoek naar de houding van de Belgen tegenover migranten*. Leuven: SOI/Departement Sociologie.
- BILLIET, J. & A. CARTON (1992), 'Etnocentrisme en kerkelijke betrokkenheid', *Onze Alma Mater*, 46 (1): 57-89.
- BILLIET, J., A. CARTON & R. EISINGA (1995), 'Contrasting Effects of Church Involvement on the Dimensions of Ethnocentrism: An Empirical Study among Flemish Catholics', *Social Compass*, 42 (1): 97-107.
- BILLIET, J. & G. LOOSVELDT (1998), 'De houding tegenover migranten en het stemgedrag in Vlaanderen. Evolutie tussen 1989 en 1995 en een verklaringsmodel', pp. 95-118, in: SWYNGEDOUW, M., J. BILLIET, A. CARTON & R. BEERTEN (eds.), *De (on)redelijke kiezer*. Leuven: Acco.

- BREHM, J. & W. RAHN (1996), *Individual Level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital*, Unpublished paper. Durham: Duke University.
- CAMBRÉ, B., J. BILLIET, G. LOOSVELDT & J. VANCOILLIE (1994), *In beweging brengen van solidariteit: een sociologisch onderzoek naar 11.11.11. comités en -medewerkers*. Leuven: Departement Sociologie.
- CAMBRÉ, B., J. BILLIET & M. SWYNGEDOUW (1995), *De kennis van de Vlamingen en hun houding tegenover de Vlaamse Overheid en haar advertentie-campagnes*. Leuven: ISPO.
- CARR, L.G. & W.J. HAUSER (1976), 'Anomie and Religiosity: An Empirical Re-examination', *Journal of the Scientific Study of Religion*, 15: 69-74.
- COLEMAN, J.S. (1988), 'Social Capital in the Creation of Human Capital', *American Journal of Sociology*, 94 (Supplement): S95-S210.
- COLEMAN, J.S. (1990), *The Foundations of Social Theory*. Cambridge: Harvard University Press.
- CUSACK, R. Th. (1998), 'Social Capital, Institutional Structures, and Democratic Performance: A Comparative Study of German Local Government', pp. 393-446, in: X., *Studies of Democratic Government*. Berlin: WZB.
- DOBBELAERE, K. & J. BILLIET (1983), 'Les changements internes au pilier catholique en Flandre: d'un Catholicisme d'Eglise à une Chrétienté socioculturelle', *Recherches Sociologiques*, 14 (2): 141-184.
- EISINGA, R., A. FELLING & J. PETERS (1990), 'Religious Belief, Church Involvement and Ethnocentrism in the Netherlands', *Journal of the Scientific Study of Religion*, 29: 54-75.
- ELCHARDUS, M. & P. HEYVAERT (1990), *Soepel, flexibel, ongebonden. Een vergelijking van twee laat-moderne generaties*. Brussel: VUB Press.
- ETZIONI, A. (1993), *The Spirit of Community*. New York: Simon Schuster.
- EUROPEAN COMMISSION (1997), *Racism and Xenophobia in Europe*. Eurobarometer Opinion Poll N° 47.1.
- FUKUYAMA, F. (1995), *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: The Free Press.
- GRIFFIN, G.A., R. ELMER, L. GORSUCH & A-L. DAVIS (1987), 'A Cross-Cultural Investigation of Religious Orientation, Social Norms, and Prejudice', *Journal of the Scientific Study of Religion*, 26: 358-365.
- HAGAN, J., H. MERKENS & K. BOEHNKE (1995), 'Delinquency and Disdain: Social Capital and the Control of Right-Wing Extremism among East and West Berlin Youth', *American Journal of Sociology*, 100 (4): 1028-1052.
- HUYSE, L. (1970), *Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek*. Antwerpen/Utrecht: De Standaard.
- INGLEHART, R. (1994), *The Impact of Culture on Economic Development: Theory, Hypothesis, and some Empirical Tests*. Unpublished manuscript, University of Michigan.
- ISPO/PIOP (1995), *1991 General Election Study Belgiu. Codebook and Questionnaire*. Leuven/Louvain-la-Neuve: ISPO/PIOP.

- KANAGY, C.L., F.K. WILLITS & D.M. CRIDER (1990), 'Anomie and Religiosity: Data from a Panel Study of Middle-Aged Subjects', *Journal of the Scientific Study of Religion*, 29: 226-235.
- LEE, G. & R.W. CLYDE (1974), 'Religion, Socio-economic Status, and Anomie', *Journal for the Scientific Study of Religion*, 13: 35-47.
- MACMILLAN, R. (1995), 'Changes in the Structure of Life Courses and the Decline of Social Capital in Canadian Society: A Time Series Analysis of Property Crime Rates', *Canadian Journal of Sociology*, 20 (1): 51-79.
- MCCLENDON, McKee, J. (1994), *Multiple Regression and Causal Analysis*. Itasca, Illinois: F.E. Peacock Publ.
- OLSEN, M.E. (1972), 'Social Participation and Voting Turnout: a Multivariate Analysis', *American Sociological Review*, 37: 317-333.
- PARRY, G., G. MOYSER & N. DAY (1992), *Political Participation and Democracy in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PUTNAM, R.D. (1993), *Making Democracy Works: Civic Traditions in Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- PUTNAM, R.D. (1995), 'Bowling Alone: America's Declining Social Capital', *Journal of Democracy*, 6: 65-78.
- SCHEEPERS, P., A. FELLING & J. PETERS (1990), 'Social Conditions, Authoritarianism and Ethnocentrism: A Theoretical Model of the Early Frankfurt School Updated and Tested', *European Sociological Review*, 6 (1): 15-29.
- SMITH, M.H., L.J. BEAULIEU & A. SERAPHINE (1995), 'Social Capital, Place of Residence, and College Attendance', *Rural Sociology*, 60 (3): 368-380.
- SROLE, L. (1956), 'Social Integration and Certain Corollaries: An Exploratory Study', *American Sociological Review*, 21 (6): 709-716.
- VAN DETH, J. (1992), 'De politieke betekenis van maatschappelijke participatie', *Acta Politica*, 27 (4): 425-444.
- VAN DETH, J. (1997), 'Introduction: social involvement and democratic politics', pp 1-24, in: VAN DETH, J. (ed.), *Private Groups and Public Life: Social Participation, Voluntary Associations and Political Involvement in Representative Democracies*. London: Routledge.
- VERBA, S., SCHLOZMAN, K.L. & H.E. BRADY (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- VRIND (1997), *Vlaamse Regionale Indicatoren 1997*. Brussel: Administratie Planning en Statistiek.
- WAEGE, H. (1998), *Vertogen over de relatie tussen individu en gemeenschap. Ontwikkeling en validering van meetinstrumenten in het kader van survey-onderzoek*. Leuven: Acco.
- WALGRAVE, S. & B. RIHOUX (1997), *De Witte Mars. Een jaar later. Van emotie tot politieke commotie*. Leuven: Van Halewijck.
- WILSON, J.Q. (1993), *The Moral Sense*. New York: The Free Press.
- WITTEBROOD, K. (1992), 'Het politieke-kennisniveau van de Nederlandse burger', *Acta Politica*, 27 (2): 135-159.